

УДК 811.161.2'42

ББК 81.411.1-32

Ольга Петрушенко (Хмельницький)

ЕКСПРЕСИВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МЕХАНІЗМІВ МЕТАФОРИЗАЦІЇ ТЕМПОРАЛЬНОЇ ЛЕКСЕМИ *ВЕЧІР* У ПОЕТИЧНОМУ СЛОВНИКУ II-ої ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті простежено механізми метафоризації темпоральної номінації „вечір” на матеріалі мови української поезії II-ої половини ХХ століття. Розглянуто основні структурні та семантичні типи метафор, які виражають усталені та індивідуально-авторські вектори освоєння й стилістичної реалізації цього номена.

Ключові слова: темпоральна номінація, метафоризація, структурно-семантичні типи метафор, лексико-тематична група, мовно-часова картина світу.

В українській мові існує синтагматично й парадигматично упорядкована система засобів різних мовних рівнів, що служать для окреслення темпоральної семантики. Найпотужнішими виявляються субсистеми граматична й лексична, що охоплює цілі пласти слів, семантична структура яких актуалізує сему *час*. Зокрема, М. В. Всеволодова наголошує на тому, що функціонально-семантичне поле темпоральності охоплює „не тільки форми імені, але й прислівники, прикметники і дієслова, й іменники як лексеми, тобто як факт словника, впорядковані відносно самих себе та відносно одне одного” [1, 5]. Адже лексичні одиниці, які покривають понятійну сферу *час* репрезентують один із найоб’ємніших фрагментів мовної картини світу, відбивають особливості формування лексико-тематичних груп. Зауважимо, що відповідне системне об’єднання лексики стає можливим завдяки тому, що процес узагальнення лежить в основі всього розвитку мови, через те слова об’єднуються в групи на ґрунті їх семантичної схожості. Цей же феномен мав на увазі Д. М. Шмельов, який зазначав: „Відбиваючи певним чином ті чи інші фрагменти дійсності, слова, природно, пов’язані між собою, так само, як взаємопов’язані відображувані ними явища самої дійсності” [7, 13].

Незважаючи на помітну активність лінгвостилістичних студій у царині вивчення основних полів лексики української поезії, недостатньо дослідженими поки що залишаються механізми метафоризації темпоральних номінацій, згрупованих за семантико-тематичною ознакою навколо абстракту *час*, особливостей його образно-естетичного й експресивного розвитку в українській поетичній мові другої половини ХХ ст. У сучасних лінгвостилістичних дослідженнях відповідна проблема розглядалася багатьма лінгвістами (праці О. М. Задорожної, Л. М. Дзиковської, Л. О. Пустовіт, Л. В. Кравець, Г. М. Сюті, М. В. Цегельської та ін.), але ще й сьогодні деякі її аспекти залишаються відкритими. Ця обставина слугує вагомим мотиваційним чинником для обґрунтування актуальності пропонованого дослідження.

У парадигмі засобів поетичної реалізації часової семантики особливе місце посідають номінації, що формують лексико-тематичну групу „назви частин доби”,: *ранок, день, вечір, ніч*. Їх семантико-асоціативний потенціал, здатність до нарощення нових типів контекстуальних зв’язків служить запорукою формування самостійних мініпарадигматичних комплексів, у межах яких простежується поетична динаміка кожної з названих одиниць як формантів мовно-часової картини світу в мові української поезії другої половини ХХ ст.

Мета нашої розвідки полягає у здійсненні комплексного аналізу механізмів метафоризації темпоральної номінації *вечір* на матеріалі мови української поезії II-ої половини ХХ століття.

Для реалізації відповідної мети визначено такі завдання:

– розглянути основні структурні та семантичні типи метафор, які відбивають усталені та індивідуально-авторські вектори стилістичної реалізації темпоральної номінації *вечір*;

– встановити корпус лексем, пов’язаних із номінацією *вечір*, та слів – носіїв колірної, одоративної, звукової семантики, маркерів емоційно-психологічного стану людини та чуттєвого впливу, що формують фрагмент епітетного поля та знаходять своє відображення у метафоричних структурах;

– простежити механізми метафоризації темпоральної номінації *вечір* на матеріалі мови української поезії II-ої половини ХХ століття.

Лексема *вечір* у мові української поезії другої половини ХХ ст. функціонує у прямому значенні, а також вживається як вторинна номінація. Іншими словами, її семантико-функціональне навантаження „виявляється у розгалуженій системі естетичних значень, що актуалізуються у різнотипних образних структурах тропеїчного і нетропеїчного характеру” [5, 11].

Варто зазначити, що пряме значення „частина доби від кінця дня до початку ночі” [4, I, 344] домінує в текстових слововживаннях автологічного характеру. До таких зараховуємо сполуки іменника *вечір* (*надвечір'я*) із прикметниками – часовими характеристиками *осінній, вересневий* і под.: *Чи то випадок, чи, можливо, Бог,/ В осінній вечір, звівши нас обох/ Вернув нам віру* (М. Руденко); *Осінні вечори такі густі, як вина,/ Що добру сотню літ простояли в льохах* (К. Москалець); *Надвечір'я вересневе одягається в кармін* (Б. Олійник).

Акцентуємо увагу на тому, що змістовий розвиток іменника *вечір* як вторинної поетичної номінації традиційно відбувається в структурах тропеїчного характеру – епітетних, метафоричних, порівняльних, антитетичних тощо. Вони не тільки конкретизують абстрактну часову семантику, а й „конденсовано передають результати естетико-пізнавальної діяльності і вкарбовуються в пам'ять завдяки глибині змісту та досконалості словесно-звукової форми ..., втілюють як загальнохудожню істину, так і художню філософію, неповторність світосприймання творчої індивідуальності” [6, 25].

Встановлено, що значний за обсягом фрагмент епітетного поля темпоролексеми *вечір* формують колористичні характеристики. При цьому „понятійна група кольору ... становить рухливий пласт лексики, здатний до семантичних і стилістичних зрушень у поетичних контекстах. Новизна у вживанні колористичних прикметників відштовхується від традиційних засобів їх використання” [3, 20]. Природно, що, крім традиційних кольором *темний, синій, срібний*: *...в темні вечори осінні/ бавилися ми на сіні* (Д. Павличко); *Вийшла мати в синій вечір,/ А з високої імлі/ Впали гуси їй на плечі і заплакали* (Б. Олійник); *Я вийду з хати у срібний вечір до яворів* (Б. Олійник), у мові досліджуваної поезії фіксуємо нові, okazіональні типи епітетизації, які виявляються в сполучуваності іменника *вечір* (*звечоріння*) з прикметниками *оранжевий, сизий, золотавий*: *Мені не пробачиш ти,/*

що я в **вечори оранжеві/ тебе не зумів знайти** (В. Симоненко); **В пустелі сизих вечорів** (Л. Костенко); **Золотаве звечоріння в зелених кучерях сосни** (Л. Костенко).

Наголосимо на тому, що художню образність номінації *вечір* часто забезпечує репрезентація цієї частини доби через базову колірну ознаку *синій*. Вона вербалізується в багаточленних статичних і динамічних метафорах з означальним компонентом *синій, підсинений, голубий, просинені* (у формі множини): **...вечорів підсинені заграви** (Людмила Ромен); **... вечірні просинені сутінки** (І. Драч); **... вечір гріє сині руки/ над жовтим вогнищем кульбаб** (Л. Костенко); **Вечір принишк голубою оманю** (І. Драч); **Вечір приходить – і синіми пальцями/ торкає наморено губи й чоло** (І. Драч); **Вечір горить синім полум'ям./ холодним, німим, присипляючим** (Ю. Тарнавський). Отже, підтверджується висловлена Л. О. Пустовіт думка про те, що „художні засоби, побудовані на колористичній семантиці, не втратили своєї поетичності” [3, 20].

Температурні характеристики – периферійні в мікрополі *вечір*, вони репрезентовані єдиним означенням *холодний*: **Відпливаю у холодний вечір** (Л. Костенко).

Асоціативно-образне розгортання номінації *вечір* відбувається в кількох традиційних векторах. Передусім це пейзажна конкретизація цієї частини доби через образ *зір, зоряного неба*: **Вже вечір зірний, волохатий,/ Вже вічний вечір нависа** (І. Драч); **Чи вам в душі ніколи не сипався вечір? Чи ви серцем не втямили золоті логарифми зорі?** (І. Драч). Подальший текстовий розвиток асоціативного зв'язку *вечір – зорі* засвідчує поетичне фразотворення перифрастичного типу. При цьому номінація *вечір* стає суб'єктним центром складних предикативних метафор, естетичний зміст яких інтенсифікують контекстні ототожнення *зорі – перли, золоті монети* і т. ін.: **Вечір сипав золоті монети в його потертий сірий капелюх** (Л. Костенко); **Вечір перли вам до ніг казкові/ Буде сипать росами на діл** (В. Симоненко).

Індивідуальність відчуття й осмислення часу в мовостилях Л. Костенко та Б. Олійника виявляються в конкретно-чуттєвій репрезентації частини доби – слова *вечір* через одоративні поняття. Так, сема ‘запах’ домінує в епітетному образі *прохолодно-м'ятний вечір*, тричленній предикативній метафорі *вечір пахне м'ятою*. Пор.: **... вечір пахне м'ятою** (Л. Костенко); **... в дивний**

вечір, в прохолодно-м'ятний вечір/ Перед празником зеленим понад берегом ріки/ Йшли дівчата лугом-долом і несли вологу клечінь (Б. Олійник). Слововживання такого типу засвідчують, що при повторюваності, усталеності певних асоціативних зв'язків індивідуально видозмінюється характер засобів їхнього текстового втілення.

Продовживши дослідження, констатуємо, що словесно-асоціативні ряди розгортаються також у поетичних фрагментах, які демонструють відчуття поетами звукової наповненості певних відтинків часу. Так, метафорична макромодель «час – звук» продуктивно розвивається в образах, які естетизують поняття *вечір* за рахунок його контекстного поєднання з:

– іменниками звукової семантики – *дзвін, тиша*: *Його ім'я розгублена афіша уже несла, як вечоровий дзвін* (Л. Костенко); ***Вечір стелить тишу*** (Ю. Коломієць);

– прикметниками і прислівниками звукової семантики – *тихий, дзвінкий, гамірливий, гамірливо*: ***Тихий вечір травами котив*** (Б. Олійник); *Сідало сонце. Тихе надвечір'я/ Потьмарило будівлі, верби, став* (М. Руденко); *Сльозами темряви ридає тихий вечір* (Б. Бойчук); *... надвечір'я дзвінке, гамірливо* шалене (В. Симоненко); ***Гамірливий вечір замовк*** (В. Симоненко);

– дієсловами звукової семантики – *співати, сурмити*: *... виснажений приєрмерк співатиме* (Б. Рубчак); *... у рік/ місяця/ тривогу/ сурмить/ вечір* (І. Калинець).

Контекстуально-синонімічний дієслівний ряд вибудовується на ґрунті об'єднувальної семи 'вогонь', пор.: *Мамо, вечір догора, вигляда тебе роса* (Б. Олійник); *... вечір горить синім полум'ям,/ холодним, німим, присипляючим* (Ю. Гарнавський); ***Повечір'я ще тліє*** (В. Стус). Відповідна семантика досягає кульмінації в естетизованому розмовному фразеологічному вислові *згоріти (зітліти) на попіл*, який у поетичних мікроконтекстах виступає носієм значення „згоріти зовсім, дощенту” та реалізується за допомогою прикметника *вечоровий*: ***Жар вечоровий згасає на попіл і дим*** (В. Стус).

Відомо, що мовно-естетичні трансформації, що відбуваються зі словом у художньому тексті, спрямовані здебільшого на оновлення поетичної мови. У зв'язку з цим, як наголошує В. П. Григор'єв, варто пам'ятати, що „семантика поетичної мови розвивається значно швидше, ніж семантика загальної мови,

випереджає її, хоч їх розвиток відбувається в тісній взаємодії” [2, 5]. Цю закономірність показово підтверджують антропоморфні метафори із стрижневою лексемою *вечір*: ***Збожеволілий*** од смоковниць/ і гомону спеки, ***вечір/ непритомний упав на бедра/ поранених вершників*** (В. Стус). У цьому випадку антропоморфізм усвідомлення певного відтинка часу ефективно підтримують епітети *збожеволілий, непритомний*.

Асоціативні потенції часономенів продуктивні у сполучуваності з дієсловами, які тематично належать до інших лексико-семантичних груп, концептосфер тощо. Так, один із найширших сегментів корпусу дієслівних метафор репрезентують предикативні метафори, у межах яких функцію суб'єкта поетичної дії виконує темпоральна номінація, а предиката – дієслово на позначення фізичної, фізіологічної активності людини. Частотним і продуктивним засобом персоніфікації частини доби *вечір* виступають предикативні метафори: *засинати, спати, позіхати, дихати, дивитися, визирати, думати, говорити, мовчати, лежати, сміятися, реготати* і т. ін.: ***І дихав мудрістю і сподіванням вечір*** (І. Драч); ***Як дихає вечір – все вибуха солов'ями*** (І. Драч); ***Вечір без ранку плаче*** (В. Стус); ***...вечір простягає рамена*** (Б. Бойчук); ***Вечір лягає, влягається, моститься,/ Збиває подушку туди і сюди,/ Ніяк не засне, трохи лютиться, злоститься*** (І. Драч); ***Хилиталася темінь патлата,/ Вечір важко ліз через тин*** (В. Симоненко); ***Вже вечір тіні склав у стоси*** (В. Стус); ***... вечір ... коромислом несе/ сугроби верб/ у суголос акацій*** (Б. Рубчак). Подані ілюстрації демонструють естетично-змістову доцільність поєднання в предикативній комплексі іменника *вечір* та дієслів і дієслівних сполук, що за семантичними параметрами належать до лексико-семантичного поля „людина” (*дихати, плакати, простягати рамена, лягати, моститися, збивати подушку, засинати, лютитися, злоститися, лізти через тин, складати у стоси*).

Встановлено, що окрему мінігрупу формують образи, в яких антропоморфну мовно-естетичну трансформацію номінації *вечір* забезпечують субстантивні епітети, граматично оформлені як прикладка: ***Як вечір-грішник у блакитній рясі/ нас почне благословляти на любов*** (Б. Олійник); ***Вечір-мулат підійшов до порога*** (Л. Костенко); ***Вечір-мисливець/ підстрелене сонце/ несе у сірому ягдташі*** (Л. Костенко).

У межах антропоморфного типу мовомислення та образотворення актуалізується також екзистенційно навантажена асоціація *вечір – смерть*: ...**вечір** ... чомусь *спонукує* їх [людей]/ *думати про старість і часами/ про смерть* (Ю. Тарнавський); ... *благословля приречених в ісход/ порожніми устами вечір, вдягнений в шинелю смерти* (Б. Бойчук); *Надходить вечір, мій останній вечір./ Я вирушав у безвість, в небуття* (М. Руденко); *А вечір не минає./ Стоїть, як мрець, що труну покидає* (В. Стус). Вербалізаторами семантики смерті, які в рамках поданих поетичних фрагментів виявляються безпосередньо граматично пов'язаними з іменником *вечір*, виступають як стрижнева однойменна номінація *смерть* і її контекстні синоніми *небуття, безвість*, так і негативно марковані мікрообрази *мрець, труна*, епітет *приречені* тощо.

Порівняно з корпусом антропоморфних метафор інтерпретації часономена *вечір* через поняття лексико-семантичного поля *природа* – кількісно нечисельні. Вони реалізуються в асоціативно-образних співвіднесеннях:

вечір – тварина, птах, комаха: ... **вечір** *всідається тихо на покуті/ Крила складає, ворухить крилом* (І. Драч); *Кружеляє понад нами вечір, крила розкриливши* (В. Стус); *Нью-йоркські вечори рояться, наче оси* (Л. Костенко); *А вечір пасеться, хвостом вимахує* (І. Драч);

вечір – рослина: *Гойдається вечора зламана віть./ як коstur сліпого, що тичеться в простір осінньої невіді* (В. Стус);

вечір – вода: ... *крізь воду вечора прозирає/ затоплене місто нашого кохання* (І. Калинець).

Прагнення авторів мислити конкретними образами, робити абстрактну семантику візуально сприйнятною виявляється також у метафорах опредметнювального характеру, в межах яких слово *вечір* встановлює контекстні семантичні зв'язки з іменником *вітрило*: *Сонце, намальоване циноброю,/ на вітрилах вечора пливло* (Д. Павличко), номенами предметів *парасолька, мідяк*: ... *під голубими парасольками вечора* (Ю. Тарнавський); *Цей вечір,/ немов мідяк, крізь продрану кишеню/ скотився в щілину асфальту* (Ю. Коломиєць), назвами їжі та напоїв: *Осінні вечори, такі густі, як вина./ Що добру сотню літ простояли в льохах/ Заможної та славної родини;/ Тягучі, наче мед, і тихі, наче плач/ Ображеної бозна-чим дитини* (К. Москалець).

Зауважимо, що загальноновизнаною стильовою ознакою поетичної мови є її здатність до лексико-граматичного розвитку поетичної номінації у словотвірних похідних (узуальних та оказіональних), а також нарощення нових семантичних нюансів у цих одиницях. Стосовно аналізованого темпорального іменника *вечір* зазначаємо текстову активність прикметників *вечірній* („прикм. до **вечір** 1. // Який буває ввечері. // Який відбувається, здійснюється, проходить або діє увечері” [4, I, 344-345]), *вечоровий* (*перев. поет.* „те саме, що **вечірній**” [4, I, 345]) та дієслова *вечорити* („наближатися, проявляти свої ознаки (про вечір)” [4, I, 345]). В аналізованих поетичних текстах вони функціонують у двох семантичних ракурсах:

– у загальномовних значеннях, визначених академічним тлумачним „Словником української мови”: *Вечірнє сонце стомлено сідає* (М. Руденко); *Вечірнє сонце дибиться при спаді* (В. Стус); *Дощу набрала хмара вечорова* (М. Вінграновський); ... *вечірній вітер бігав по вівсі* (І. Гнатюк); *Тчуть осокори на варстатах галуззя/ вечірній обрій* (Б. Рубчак); ... *в одне віконце світить вечірня зоря* (В. Голобородько); *Минулося кохання вечорове,/ Невинні поцілунки відцвіли* (Д. Павличко); *Ти співав до мене пісні вечорові* (Л. Костенко); *І просто сум, І просто вечоріє* (Л. Костенко); *Вечорили дні* (Л. Костенко);

– в індивідуально-авторських інтерпретаціях, що засвідчують органічність їхнього входження до національно-поетичної та мовно-культурної свідомості: ... *у світлі любові ... яснішали/ навіть померклі вечірні очі* (Б. Бойчук); ... *довечоріє день і світ/ і ми довечорієм звісно* (І. Калинець).

Отже, здійснене дослідження дає підстави констатувати те, що складники лексико-семантичного мікрополя *вечір* не тільки засвідчують тяглість традиції поетичного слововживання відповідного темпорального номена, але й демонструють новітні напрямки його образно-естетичних модифікацій через актуалізацію сем ‘колір’, ‘запах’, ‘звук’, а також через конкретизацію абстрактної часової семантики в метафоричних структурах персоніфікаційно-опредметнювального характеру. Такі образи оформлюються в контексті через накладання лексичного значення іменника *вечір* та слів, носіїв колірної, одоративної, звукової семантики, маркерів емоційно-психологічного стану людини,

чуттєвого впливу тощо і є виявами внутрішньосемантичних потенцій аналізованої назви частини доби.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Всеволодова М. В. Категория именной темпоральности и закономерности ее речевой реализации: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. филол. наук: спец. 10.02.00 „Общее языкознание” / М. В. Всеволодова. – М., 1982. – 24, [1] с.
2. Григорьев В. П. Словарь языка русской советской поэзии / В. П. Григорьев. – М.: Наука, 1965. – 224 с.
3. Пустовіт Л. О. Словник української поезії другої половини ХХ століття (семантико-функціональний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. О. Пустовіт. – К., 1993.–36, [1]с.
4. Словник української мови: в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970. – 1980 с.
5. Ставицька Л. О. Естетика слова у художній літературі 20-30 рр. ХХ ст.: (системно-функціональний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. О. Ставицька. – Київ, 1996. – 51, [1] с.
6. Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10-30 рр. ХХ ст. / Л. О. Ставицька. – К.: Правда Ярославичів, 2000. – 156 с.
7. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. — М.: Наука, 1973. – 280 с.

Petrushenko Olha. Expressive representation of the mechanisms of metaphorization temporal token „evening” in the poetical dictionary of the second half of the twentieth century

The mechanisms of temporal category „evening” metaphorization realized in the language of Ukrainian poetry of the second half of the twentieth century are observed in this article. The main structural and semantic types of metaphorical formations that reflect the established and individual-authors vectors of the development and stylistic realization of this temporal nomination “evening” are investigated.

Key words: temporal nomination, metaphorization, structural and semantic types of metaphorical formations, lexical-thematic group, linguistic and temporal picture of the world.

Стаття надійшла до редакції 3.04.2012 р.